

LECTURI DIALECTALE: ALR II 76/CHIZĂȚĂU (= NALR – BANAT 85)

1. Într-un timp al atlaselor lingvistice care vizează, mai nou, spații întinse (ca ALM sau ALiR) sau foarte întinse (ca ALE), după ce momentul nu prea depărtat al celor regionale fusese taxat drept o modă¹, ține de evidență că monografia dialectală a trecut nu doar în planul al doilea, ci chiar în umbră. Se pare că și în facultățile de litere ea nu mai are interesul pe care, ca temă a tezelor de licență sau de abilitare, îl constituise cu mai mulți ani în urmă. Așa încât dezideratul atât de cunoscut, exprimat la sfârșitul secolului trecut de Gaston Paris – „Il faudrait que chaque commune d'une part, chaque mot de l'autre, eût sa monographie, purement descriptive, faite de première main et tracée avec toute la rigueur d'observation qu'exigent les sciences naturelles”² –, tinde să devină o nostalgică iluzie.

2. Totuși, înșiși autorii de atlase admiteau că monografia rămâne o modalitate necesară de cercetare a realității lingvistice, și aceasta mai ales datorită unor limite firești ale primelor. „Atlasele, admitea Emil Petrovici, nu pot [...] înlocui monografiile dialectale, care trebuie făcute și de aci înainte cât mai temeinice, urmând o metodă riguroasă și – pe cât se poate – unitară pentru întreg teritoriul unei limbi, intrând în cele mai mici amănunte și prezentând cât mai mult material, mai ales texte”³. Sau, încă o dată Emil Petrovici, cu același, justificat, ton ritos: „Apariția atlaselor nu-i dispensează pe dialectologi de a da cât mai multe descrieri monografice ale diferitelor graiuri, prezentând sistemele graiurilor studiate cât mai complet și aplicând metodele lingvisticii actuale”⁴. Cum însă un atlas poate fi considerat, la urma urmelor, ca redând o sumă de graiuri, pentru surprinderea acestora într-o rețea cât mai densă, mergând până la exhaustiv prin explorarea terenului comună de comună (sat de sat), s-a preconizat întocmirea de microatlase, ca ultim stadiu al cercetărilor dialectale⁵. Dublând un

¹ Gerhard Rohlfs, *Romanische Sprachgeographie. Geschichte und Grundlagen, Aspekte und Probleme mit Versuch eines Sprachatlas der romanischen Sprachen*, München, 1971, p. XI.

² Gaston Paris, *Les parlers de France*, in idem, *Mélanges linguistiques* publiés par Mario Roques, Paris, 1909, p. 432.

³ ALRT II, p. VII.

⁴ *Probleme de dialectologie românească*, în CL, X, 1965, nr. 1, p. 5.

⁵ Claude Deparis, *Dernier stade des recherches dialectales: l'exploration commune par commune*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică*, București, 15–20 aprilie 1967, vol. II, București, 1971, p. 251-255. De fapt, încă mai înainte, O. Parlangeli, *Per l'Atlante linguistico di una regione italiana (del Salente, ad esempio)*, în „Orbis”, VI, 1957, nr. 1, p. 94-104, cerea

asemenea microatlas și analizând faptele într-un context cuprinzător, rezultat din viziunea oferită de celelalte atlase (regionale, naționale), monografia, ca lucrare de descriere sistematică, dar și de *interpretare a faptelor și fenomenelor lingvistice*, și-ar realiza cu adevărat menirea.

3. Constatarea de la începutul acestor rânduri își păstrează însă adevărul: interesul pentru cercetarea punctuală, a graiului unui sat (fie ea și parțială: sistemul fonetic și fonologic al graiului din... etc.) a scăzut simțitor, deși nimeni nu va putea nega mulțimea de aspecte ce pot fi reținute pentru studiu – de la detaliu și până la descifrarea semnificației lui (desigur, nu doar lingvistice!), de la corelațiile și comparațiile ce se impun uneori de la sine până la dinamica graiului, cu desprinderea unor eventuale tendințe. Și – revenind –, dacă atlasul poate fi considerat și o sumă de monografii *in nuce*, asemenea fapte legate de graiul unei localități anume pot fi extrase și din „lectură” dosarului anchetei întreprinse acolo.

Dincolo de pledoaria pentru monografie ca modalitate de cercetare și interpretare, pentru cele ce urmează, intenția de monografie, în acest sens, ne este străină; am invocat-o doar pentru ideea de unu – *mono-* – (graiul unui sat, aspecte ale acestuia) între altele, nu pentru cea de „amplu, tratat detaliat și multilateral, exhaustiv”. În schimb, termenul *lectură* are, în acest context, un plus de conotație, previzibil, de altfel. Nu insistăm, totuși, acum, prea mult.

4. Asemenea unui dicționar, un atlas, în mod obișnuit, nu se citește. Se spune că se consultă. Urmărim, pe una sau mai multe hărți, configurația teritorială sau evoluția unui fapt lingvistic (fonetic, gramatical, lexical), identificăm, pe una sau mai multe hărți, forme și sensuri, comparăm și corelăm, dar mai rar... citim de la un capăt la altul un atlas. Chiar așa stând lucrurile, o „lectură” de asemenea factură este – o știe bine cel avizat – un fapt complex, de căutare răbdătoare, de atenție continuă, încordată. Ea – lectura aceasta – presupune antecedente, dar și finalitate, de obicei bine precizată, nu evită sugestiile și nu ocolește complicațiile ce se ivesc, necesită reveniri, cheamă alte lecturi, de aceeași sau de altă factură. Poate fi la fel de pasionată sau, mai rar totuși, fastidioasă, ca orice lectură.

5. Încercăm, de astă primă dată, ca, în urma unor asemenea lecturi, să reținem – pentru a ne păstra în același câmp semantic – câteva „impresii” asupra graiului din Chizătău, unul din satele care cu atâta generozitate și interes găzduiește ediția a VIII-a a simpozionului nostru.

Un sat nu prea mare – numărul locuitorilor trece cu puțin peste mie –, între *begéj* și *ćimíș*, dar bine cunoscut în Banat și nu numai. Pentru că, dacă asemenea altor sate bănățene el poate fi unul dintre cele mai potrivite exemple pentru ceea ce Lucian Blaga numea „barocul etnografiei românești”, Chizătăul are, pe deasupra, în această privință, și meritul începătorului de drum. Aci, la 1857 – dacă nu chiar în

unui atlas regional: „*I punti dell'inchiesta devono essere tanti quanti i centri abitati della regione presa in esame* [s.a.]. Ed ancora: il rilievo di ciascun punto non deve limitarsi a darci l'immagine di un dialetto individuale, scelto più o meno a caso, ma deve sforzarsi, con alcune garanzie che ni sembrano assolutamente indispensabili, di rappresentare il linguaggio «medio» di quel punto” (p. 96).

1840 –, preotul Trifu Șepețian înființează „corulu vocalu alu plugariloru din Chiseteu”, după cum ne informează un document al timpului, cor ce va constitui o noutate absolută, un fapt cu totul ieșit din comun, mândria și faima satului⁶. Va fi însă un început de drum nu doar pentru Chizățău, ci și pentru întreg Banatul, căci, model și îndemn, sprijinitor activ prin cursurile de dirijat și de alfabetizare muzicală și chiar prin dirijori răspândiți în alte localități, el a contribuit la crearea a numeroase alte coruri țărănești⁷, un fapt cu urmări sociologice și culturale ușor de presupus. Să mai adăugăm, în trecere doar, că tot de aci, din împrejurimi, din părțile Lugoșului adică, a pornit și poezia dialectală bănățeană, și ea un fenomen aparte, depășind deja centenarul. În paranteză, vom mai spune că tot din apropiere – Găvojdia, la sud de Lugoj – provin și primele texte dialectale dacoromâne în transcriere fonetică: Émile Picot, 1871.

6. „Lectura” noastră are, de la bun început, un nesperat avantaj, căci *trei* sunt „volumele”, „cărțile” care tratează o „temă” unică – graiul din Chizățău: dosarul de anchetă Emil Petrovici pentru ALR II, anchetă efectuată la sfârșitul lui august 1930, și dosarele celor două anchete pentru NALR – *Banat*, ale colegilor Maria Purdela-Sitaru (= P.; sfârșitul lui iunie și începutul lui iulie 1968) și Nicolae Mocanu (= M.; aprilie 1971). Ne permitem să adăugăm la acestea, pe de o parte, și calitatea noastră de informator-anchetator, ca unul a cărui copilărie s-a întâmplat pe aceste meleaguri (în satul vecin, *șănovița*) – ceea ce, de altfel, ar trebui să și justifice îndrăzneala noastră de a aborda „tema” Chizățău –, și, pe de altă parte, calitatea de coautor la NALR – *Banat*, ceea ce ușurează plasarea faptelor într-un cadru mai cuprinzător.

Surprins în trei anchete, la date simțitor diferite, – cele două față de prima –, am spune că graiul din Chizățău beneficiază de un examen profund și, poate, mai apropiat de realitate: e firesc ca trei anchetatori și un număr cel puțin dublu de informatori să constituie, mai mult decât în situațiile obișnuite (1 anchetator – 1 informator), garanția unei bogății de fapte și o mai mare apropiere de medie, dincolo de idiolect. Tentația unei comparații între cele trei anchete nu e pentru noi un subiect în sine – așa cum, cu o anume frecvență, se practică în ultimul timp – cu concluzii de natură diferită asupra graiului însuși, asupra evoluției lui sau asupra transcrierii, ci se limitează la convingerea că ele au un bine venit caracter complementar, că aduc un plus de autentic.

7. O asemenea comparație ne-ar dezvălui, de pildă, fapte cărora trebuie să le conferim statut de variație liberă. Față de *n + e, i*, întotdeauna palatalizat, *l*, în aceleași condiții, are regim fluctuant: în ALR II – nepalatalizat: *lipím* [3785], *liṅgură* [3790], *liže* [2109] etc.; în alternanță: *limbă*, sg., nepalatalizat, față de *l^himbí*, pl. [2108]; + *í*: *ližě* [3214], *liěmn*, la [3225] *liěmnu*, palatalizat + *í*, la [2181], situație care apare cu o anume frecvență: *vásíliě* [3210], *cliánță*; *cličnță*

⁶ Cf. Sever Șepețian, *Corul de la Chizățău. 100 ani. 1857 – 1957*, [București, 1957].

⁷ *Vezi Chizățău, leagănul corurilor bănățene*. La 125 de ani de cântec organizat. Schiță monografică de Dimitrie Onciulescu și Ion Cărăbaș, Timișoara, 1982.

[3809] etc., ca, de altfel, și *l'*: *l'impede* [2182], *țâl'li* [3268], sau: nu *pl'iecă* [3215], cu *l'i*; *pl'jivă* [3786] etc.; în NALR: nepalatalizat: *mășče* (P.), *mășălje* (M.) [240], *limburúș* (P.) / *limburúș* (M.) [166]; în alternanță, adesea: *limbă* [236], dar și *l'imbă* [171] (P.), față de *limbă* [236] (M.), *liŋgină* (P.), dar *liŋgină* (M.), *liŋg* (P.), dar *liŋg* (M.) [238], dar și palatalizat la ambii: *péle* [275] etc. Particularitate de transcriere? Evoluție? Nici una, nici alta: forme care coexistă în variație liberă.

Iată o altă situație cu același statut: E. Petrovici notează obișnuit iotul după labială (deși subdialectului bănățean îi e atribuită, în cursurile universitare, mai ales, tocmai lipsa acestuia): *p'iept* [2199], *p'iepa* [2288], *im'p'iele* [3261], față de NALR: *péle*; *pej* [275], dar și *p'iept*, *p'iepturi* [289, 290], *șcirbe* (P.) / *șcirbjě* (M.) [252], *zobéle* (P.) / *zobjéljě* (M.) [256] sau *mel*; *mjej* (P.) / *mjel*; *mjej* (M.) [905] etc.

Diftongul *oa* e notat obișnuit ca *uă* în toate anchetele: ALR II: *m'ual'iě* [2182], *supsu'ară* [2193], *c'ustă* [2200], *uăsă* (pl.) [2282], *im'p'uală* [2285], *n'up'ce* [2374] etc.; NALR: într-o anchetă, obișnuit *uă* (P.): *s'ucră*, *r'ubă*, *p'urtă* etc., față de *oa* în cealaltă: *p'artă*, *qală*, *c'asă* etc. (M.), dar uneori și *uă* la ambii: *uăjě* sau invers: (P.) *n'ouă*, (M.) *n'uaă* etc. Către est, spre Ardeal, se conturează o arie foarte clară de *o*; și la Chizătău apare notat un *o* pentru *oa*, mai rar la E. Petrovici (mai ales urmat în silaba următoare de *ă*, *a*): *lună n'ouă* [2452], *v'ouă* [3049], *a d'ouă* [2331], și Maria Purdela-Sitaru, mai des însă la N. Mocanu: *s'ocră*, *r'obă*, *pir'ojě* etc. Sporadic, aici, în ALR, apare și alt fenomen ce ne duce spre Ardeal: *o* > *uă*; dar numai, încă o dată, sporadic (*o* păstrându-se): *uăs*, dar și *uos*, ca și *n'uad*, *tuort*, *myotcă*, în ultimele două cu *o* suprapus peste *ă*. Bineînțeles, exemplele ar putea continua. De pildă, cu alternanțele *ea/ja*, *ă/lă*, *u/uu*, *i/i* etc. Realitatea coexistenței lor ne pare mai presus de îndoială.

8. Demne de reținut sunt două situații mai aparte, care ar putea, dincolo de caracterul lor fluctuant, uneori ezitant, sugera o tendință de evoluție. Mai întâi *đ* în alternanță cu *z* (bineînțeles, în elemente de continuitate): în ALR – *bună đ'ua* [3574], dar și de 2 ori *bună z'ua* [3575], [3576], în întrebări învecinate; *búđă*, cu *búđalje* [2062], [2063], dar și cu *đ* suprapus peste *z*, *buđă*, *buđat* [2060], [2061], tot în întrebări învecinate; de asemenea, obișnuit, *dum'ězăy* [3075, 3091]; în NALR, de regulă, *đ*; dar și situații ca aceasta: (P.) *vis'đ*; ~; *visáđă*, față de *vis'z*; ~; *visáđă* (M.). Apoi *j/z*: în ALR, fără excepție, *z*: *zójă* [2404], *zumátáce* [2365], [2369], *z'ucă* [4333], *să zúdecă* [3601], *zudecătórl* [3604], *doj zún* [3578]; în NALR, de obicei, la Maria Purdela-Sitaru *z*, la N. Mocanu *j*: *zudecătă*, *zudecătórl* / *judecătă*, *judecătórl*, *zug* / *jug*, *zuŋc* / *juŋc*, dar și *z* comun: *zuŋgi*, *zoi*, *zor*, *să z'uăre*, *zoc* etc. Să fie reflexul fișc al lui *g* sau pur și simplu o influență actuală, a limbii literare? Încadrată în arie, situația ar avea ca răspuns varianta secundă.

9. Oricum, alături de fireștile fapte de continuitate proprii subdialectului bănățean, enumerate într-o banală caracterizare a lui, aria lingvistică în care se încadrează graiul din Chizătău cunoaște câteva evidente evoluții. De pildă, intermediarul, dar și mai vechiul *i* inițial, în forme ca *îmfla*, *îmbla* tinde să fie înlocuit cu *u-*, rezultat prin asimilare, însușit ca normă de limba literară (desigur, poate fi vorba, la o adică, și de o influență a acesteia): în ALR *u* e preponderent: *úmblă*, *ũflă*, dar și: *úmblu*, [k] *îmblu*, rar: *úmblu* (chiar dacă se poate continua, mai încolo, tot cu *úmblu*), *îmflu*; în NALR – informatorul dnei Purdela-Sitaru dă obișnuit formele cu *i-*: *îmblu*, *îmflu*, *să îmflă*, dar și, o dată, *ũimflu*, față de cel al dlui Mocanu, căruia, deși le preferă pe cele cu *u-*, nu-i sunt străine nici cele cu *i-*.

10. Ceea ce caracterizează cu fermitate graiul din Chizătău și aria bănățeană nord-estică din care face parte este rostirea lui *i*, după un *r*, fapt înregistrat, fără excepție, în toate situațiile, de toate cele trei anchete: *griũ*, *briũ*, *friũ*, *riũ*, *mă rid*, *rit*, *ripă*, *tăriță*, *am doborít*, *frinárí*, *ogorím*, *ogorít*, *am omorít*, *mi s-o urít*, *pírít*, *am tábárít* etc. N. Mocanu identifică această rostire cu un arhaism fonetic ce ar individualiza aria în discuție⁸.

11. De altfel, e de observat în această arie o preferință anume a menținerii/ a rostirii anterioarelor după un *r*: *rebd*, *criápă*, *riéșe*, *rekéđ*, *mérĭě*, *pérĭě*, *bręázdă*, *reátă*, *rețón*, (*să*) *arét* (2 sg., dar (*să*) *arăt*, 1 sg.) etc. Situațiile de tipul *să veđeráđă*, *muguráđă* etc. se explică prin analogie: cf. *înspicáđă*; *e* după *m*, însă, în umer, trebuie să fie, mai repede, rezultatul unei analogii după plural.

12. Diftongul *ęa* în secvența *-ęáũă* se realizează ca *ę*, configurând, de asemenea, o arie îngustă de la est, fără a atinge însă, către nord, Mureșul: *curęũă*, *verzęũă*, *purśęũă*, *nęũă* etc.

13. Consecvență e și prezența lui *ă* în împrumuturi, netrecut la *e* în *năcaz*; la *o*, în *năroi*; la *i*, în *năsíp*; după cum nici *t + i*, în împrumuturi din germană, nu devine *ć*: *tișlăr*, *fruştíc*, cum se întâmplă spre sud.

14. O altă particularitate a ariei nord-bănățene, o inovație însă de data aceasta, trebuie considerată africativizarea palatalei *k*: *școp*, *ćemát*, *ćemátórí*, *ćag*, *să-nćágă*, (îi) *ćar* (așá), *ćingá* etc., dar nu și: *păríĕke*, *kică*. În schimb, *rekéđ*, cu *t > k*, ca și *kej* (P.), alături de *teĭ* (M.).

15. Câteva accentuări ce par mai puțin obișnuite vor fi rezultat, probabil, prin analogie: *gălbín* (la Purdela-Sitaru), dar, obișnuit, *gălbăn*; *țuțúrí* (cu disimilarea totală a lui *r*) – poate după verbul *țuțulá* (*il tuțul*); *predică*, *catolic*, *catolică* etc.

⁸ N. Mocanu, *Riu, friu, briu, griu* etc. Răspândirea actuală în graiurile bănățene, în CL, XXVII, 1982, nr. 2, p. 152-160.

16. Ne oprim, deocamdată, aici. Enumerarea de fapte – și fonetice, în continuare, dar, în egală măsură, și gramaticale și lexicale – contribuie la individualizarea, măcar în parte, a unei arii de nord-est, arie în care se înscrie și graiul din Chizătău. Nu am vrea însă ca *aria* să fie interpretată ca unitate distinctă, bine conturată, opusă alteia sau altora. Prin trăsăturile ei fundamentale, ea este, cât se poate de firesc, general bănățeană. Cele înșirate mai sus – limitate la fonetică – evidențiază nota aparte ce unește graiurile localităților din această latură a Banatului, parte în care apropierea de Transilvania începe, fie și timid, să se facă simțită.

*Institutul de Lingvistică și Istorie Literară
„Sextil Pușcariu”
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21*